

for det romerske samfund, og det er ikke længere muligt at læse kilderne som før. Problemløse sætninger, der ikke tillagdes betydning af tidligere forskere, fremstår pludselig i en ny sammenhæng, og ganske banalt kan det konstateres, at vi i dag ved mere om periodens politiske former. Samtidigt kan det ikke nægtes, at historien som sådan er blevet en anden end i positivismens dage. Det ses alene deraf, at ovenstående synspunkt næppe kunne være anlagt på Mommsens tid.

DET SENROMERSKE SAMFUND

AF

TORBEN DAMSHOLT

DET FOREKOMMER maaske lovlig systematisk, men er dog næppe ganske overflødig, indledningsvis at gøre opmærksom paa, at interessen for og udforskningen af senantikken kan være bestemt af tre forskellige udgangspunkter, og at dette forhold har vidtrækkende følger ikke blot for den samlede vurdering, men i høj grad ogsaa for opfattelsen af de enkelte forhold, placeringen af begivenheder og tolkningen af kildesteder.

For det første har historikere, filosoffer og mange andre interesseret sig for perioden under synsvinklen: det romerske riges – eller med en ofte ganske let vægtforskydning: den antikke kulturs – forfald og undergang. Det er ikke for meget sagt, at dette har været et af de største temaer i europæisk historieskrivning, hvis egen historie det kan være særdeles tankevækkende at følge, saaledes som det bl. a. er muligt i *Santo Mazzarinos* bog »La fine del Mondo Antico«,¹ hvor problemets diskussion følges fra Polyb til Piganiol med det attende aarhundredes oplysningsmænd Montesquieu og Gibbon som begrebsudviklingens vendepunkt.

Edward Gibbons monumentale »History of the Decline and Fall of the Roman Empire« (1776–88) kan ogsaa passende staa som denne traditions moderne udgangspunkt. Den læses vistnok stadig ogsaa for den historiske fremstillings skyld og er nylig udsendt paa dansk, desværre dog i forkortet udgave;² ganske vist er de forskellige partiers oplysende værdi ikke lige stor, men det drejer sig dog om et hovedværk i hele det attende aarhundredes litteratur, der har krav paa at læses og vurderes som saa-

¹ S. Mazzarino: *La fine del Mondo Antico*, Milano 1959, 212 s.; tysk udg. München 1961; engelsk udg. London 1966.

² Ed. Gibbon: *Det romerske riges forfald og undergang I–IV*, efter D. M. Low's udgave . . . paa dansk ved H. C. Huus, K. Hannestad og Birgit Busch, København 1963, ialt 1044 s.

dant. Et nyere værk inden for samme tradition som *Otto Seecks* »Geschichte des Unterganges der antiken Welt« (1895–1921) er baade mere detailrigt inden for sin snævrere kronologiske ramme – perioden 305–476 mod Gibbons 180–1453 – og skrevet paa grundlag af systematiske, kildekritiske studier; karakteristisk for sin generations historiesyn udsendte forfatteren reviderede udgaver af værkets tidligere bind, inden de sidste endnu var udkommet. I sin vurdering af senantikken ligger Seeck meget nær ved Gibbons bekendte »triumph of barbarism and religion«, men søger en socio-biologisk forklaring herpaa i formen »Ausrottung der Besten«.

Af Mazzarinos omtalte bog fremgaar det imidlertid, hvorledes diskussionen om Roms eller antikkens »forfald og undergang« i tiden omkring og efter den første verdenskrig dels paavirkedes kraftigt af en følelse af aktualitet og samtidig fik fornyet indhold ved en mere intens udforskning af den økonomiske og sociale historie med *A. W. Perssons* »Staat und Manufaktur im römischen Reiche« fra 1923 og *Michael Rostovtzeffs* »A Social and Economic History of the Roman Empire« fra 1926³ som hovedværkerne – og dels opløste sig i den drøftelse af spørgsmaalet om kontinuitet eller brud, ogsaa dette især paa det økonomisk-sociale omraade, som i de sidste 30 aar har været knyttet til *Henri Pirennes* navn.

Med spørgsmaalet om kontinuitet er vi imidlertid naaet over i en helt anden problematik, hvor udgangspunktet ikke er antikken, men middelalderen, hvor der ikke længere spørges om et gammelt kultur- og samfundsmønsters nedbrydning, men først og fremmest om et nyt mønsters tilblivelse i den samme periode. En værdig repræsentant for denne holdning til senantikken var for den vesteuropæiske middelalders vedkommende *N. D. Fustel de Coulanges*, der i sin »Histoire des institutions politiques de l'ancienne France«, paabegyndt i 1874, som den første metodisk søgte at udlede de middelalderlige samfundsinstitutioner af de romerske i stedet for af de oldgermanske. Linien er ført videre bl. a. af *Alfons Dopsch*, *Ferdinand Lot* og *Sture Bolin*, men ellers er det naturligt nok især byzantinister, der har beskæftiget sig med senantikken under en saadan synsvinkel; det gælder bl. a. *J. B. Bury*, hvis grundige »History of the Later Roman Empire« fra 1923 stadig er læseværdig.⁴ Selve statens fortsatte eksistens har gjort det særlig vanskeligt at trække grænse mellem romersk og byzantinsk historie – Bury forsøgte at hævde aar 800 – men i den sidste menneskealder har flere betydelige forskere ladet den egentlige byzantinske tidsalder tage sin begyndelse med de afgørende uden-

³ 2. udgave I–II, Oxford 1957, xxxii + 848 s., 80 plancher, er revideret af P. N. Fraser paa grundlag af Rostovtzeffs egen italienske udgave fra 1933. Perssons bog er Skrifter utg. af Vetenskaps-Societeten i Lund 3, Lund 1923.

⁴ J. B. Bury: History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian I–II, billigudgave, New York 1958, xxvi + 472 + 492 s.

rigspolitiske og administrative begivenheder under Herakleios (610–41). Saaledes kunne *Ernst Stein* i indledningen til sin »Geschichte des spät-römischen Reiches«⁵ begrunde, hvorledes den senromerske periode fra Diokletian, den første af de store »Reglementierer«, til det syvende aarhundrede ogsaa kunne opfattes som »protobyzantinsk«, og hele hans værk bærer præg af denne tilgang til emnet. Paa stadig flugt for nazismen naaede Ernst Stein, der var østrigsk jøde, desværre kun at føre sit arbejde frem til 565, men det efterladte kunne udgives paa fransk af J.-R. Palanque, som ogsaa siden har tilføjet en oversættelse af 1. bind med supplerende noter,⁶ og Steins værk maa uden tvivl idag regnes for den bedste eksisterende fremstilling af denne periodes politiske historie.

Som et tredje, fra de to antydede forskelligt udgangspunkt ville jeg endelig opstille en interesse for senantikken som selvstændig periode, med perspektiver fremad og bagud i tiden, men med hovedvægt paa dens egenart ikke blot som overgangstid, men ogsaa set i modsætning til forudgaaende og følgende perioder. En kraftig inspiration til denne betragtningsmaade er vistnok udgaaet fra kunsthistorien, hvor de senantikke værker naturligt i vort aarhundrede har opnaaet en helt ny vurdering; af noget andre grunde har ogsaa den nyere religions- og kirkehistoriske forskning viet senantikken en primær interesse og fremlagt resultater og tolkninger, som tillige har kunnet bidrage til forstaaelse af andre sider af perioden, og som iøvrigt selv undertiden har været kraftigt paavirket af kunsthistorien.⁷ Baade for disse discipliner og for den profane historieforskning er det fjerde aarhundrede kommet til at staa i centrum – af flere aarsager, men vel især, fordi det er saa forholdsvis rigt paa kildemateriale af de forskelligste genrer og derfor i særlig grad indbyder til den strukturanalyse, som de sidste generationers historikere har lagt saa stor vægt paa. Meget af denne forskning, hvoraf nogle værker vil blive omtalt i det følgende, har karakter af enkeltanalyser, men et typisk eksempel paa denne tredje mulige holdning til senantikken udtrykt i en samlende fremstilling finder jeg i *André Piganiols* »L'Empire chrétien«,⁸ hvis anden halvdel udgøres af en oversigt over

⁵ Ernst Stein: *Geschichte des spät-römischen Reiches. I: Vom römischen zum byzantinischen Staate (284–476 n. Chr.)*, Wien 1928, omtalt i Erik Bachs oversigt »Byzans og den moderne forskning«, *Hist. Tidsskr.* 10. rk. VI, s. 259–72.

⁶ Ernst Stein: *Histoire du Bas-Empire*, éd. J.-R. Palanque. I, Desclée de Brouwer 1959, xvi + 672 s., 4 kort; II, 1949, xxxiv + 900 s., 3 kort.

⁷ Et kendt eksempel er den inspiration fra H. P. L'Oranges skrifter, som Hal Koch fremhævede i sin »Konstantin den Store. Pax Romana – Pax Christiana«, Københavns Universitets festskrift november 1952, især s. 23, 47–53; sml. ogsaa Hal Kochs oversigt »Nyere litteratur om Konstantin den Store«, *Hist. Tidsskr.* 11. rk. IV, s. 506–15.

⁸ *Histoire générale fondée par Gustave Glotz, Histoire Romaine tom. IV 2e partie*, André Piganiol: *L'Empire chrétien (325–395)*, Paris 1947, xvi + 446 s.

institutioner og samfundsforhold; her findes foruden mange originale og ofte overbevisende enkeltvurderinger en gennemført betoning af periodens skabende kræfter, og det er denne, som danner baggrunden for Figaniols tilspidsede og ofte citerede konklusion vedrørende aarsagerne til Roms (delvise) fald, en konklusion der i lige grad er vendt mod forfalds- og kontinuitetsopfattelserne: »La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée«.⁹

FUNDAMENTAL for al beskæftigelse med senantikken er den iagttagelse, at institutioner, samfundsformer og menneskelig udtryksmaade i fjerde til sjette aarhundrede er forskellige fra dem, man finder i de første to aarhundreder. En særlig interesse kommer derved til at knytte sig til det tredie aarhundrede, den uhyre vigtige, men kildemæssigt desværre saa slet oplyste overgangstid, som man alt efter sin indstilling kan hæfte paa den ene eller anden periode, men hvis betydning man ikke kommer uden om at skulle tage stilling til, ogsaa selv om det maa ske i form af hypotetisk forklaring af strukturændringerne. Af de ovennævnte standardfremstillinger af senantikken er det karakteristisk nok kun Gibbons, der tager sit udgangspunkt ved Marcus Aurelius' død, dvs. paa et tidspunkt, hvor mange forskere idag af helt andre grunde hentet fra baade den økonomiske historie, religions- og kunsthistorien vil være tilbøjelige til at finde de nye kræfters frembrud.¹⁰

Rostovtzeffs klassiske skildring af det romerske kejserriges økonomisk-sociale historie byggede i lige høj grad paa et minutiøst kendskab til baade arkæologisk og litterært kildemateriale og paa en – ikke mindst for en russisk emigrant – højst original teori om, at den romerske samfundsudvikling i første række bestemtes af klassekamp, og at det for det tredie aarhundrede skæbnesvangre var en ny alliance mellem bønder og soldater mod byernes overklasse, hvorefter siden senantikken »orientalske despoti« fremgik. Rostovtzeffs idé og især hans centrale tolkning af begivenhederne i 238, hvor først de afrikanske provinser og senere Italien rejste sig mod soldaterkejseren Maximinus I Thrakeren, er blevet kritiseret og modereret af adskillige, men det er ikke uberettiget, naar den fornylig har kunnet omtales som fortjenende »mindst lige saa stor ære og videnskabelig opmærksomhed som det syn, hvorover Henri Pirenne byggede sin berømte bog *Mahomet et Charlemagne*«.

Denne udtalelse falder i *Jean Gagé's* bog »Les classes sociales dans l'Empire Romain« fra 1964,¹¹ og hele dette værks opbygning og de

⁹ Anf. værk, s. 422.

¹⁰ Det fremhæves bl. a. af S. Mazzarino, »La democratizzazione della cultura nel »Basso Impero««, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Rapports II (Antiquité), s. 35–54.

¹¹ Jean Gagé: *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Bibliothèque Historique, Paris 1964, 486 s. Citatet findes s. 35.

grundlæggende vurderinger røber en dyb afhængighed af Rostovtzeff. Af bogens tre hovedafsnit er det midterste viet det tredje aarhundredes krise, medens det første og det sidste skildrer samfundsklasserne under henholdsvis den ældre og den senere kejsertid (le Haut- og le Bas-Empire), det første set under synsvinklen: italienere over for provinsfolk, det sidste med overskriften »Les puissants et les petits«. Forfatteren, som er professor ved Collège de France, er en udmærket repræsentant for fransk videnskabelig tradition; efter en 26 s. lang ræsonnerende bibliografi og en lige saa lang indledning, hvor fremstillingens motiver anslaaes, fortsætter han gennem hele resten af bogen baade i tekst og noter med diskussion af de enkelte forholds og kildesteders tolkning; dens værdi er utvivlsomt størst for læsere, som i forvejen har et vist kendskab til disse spørgsmaal. Modsætningen til Rostovtzeff viser sig især i den mindre vægt, Gagé lægger paa de økonomiske forhold. For ham er det i første række selve kejserdømmet, principatet, hvis karakter og tilblivelse han udlægger i forlængelse af A. v. Premerstein,¹² der skal forstaas som drivkraften bag de sociale strukturændringer, og i overensstemmelse hermed afsluttes bogen med en virkelig original kronologisk tavle over kejserne fra Augustus til Theodosius I (27 f. Kr.—395 e. Kr.), hvor en kolonne meddeler deres fulde navn, afstamning og karriere, den næste deres ægteskabelige og adoptionelle forbindelser og endelig den sidste de samfundshistorien vedkommende forhold og begivenheder, love m. v.

En kritik af Gagés bog maa nødvendigvis begynde med en stillingtagen til Rostovtzeffs tese, og her maa man vistnok nu anse det for godtgjort, især ved *G. Fornis* systematiske indskriftstudier,¹³ at der ikke kan konstateres et skifte i de romerske legioners rekruttering fra byboere til bønder ved det tredje aarhundredes begyndelse, saaledes som Rostovtzeff hævdede. Hæren bestod fra begyndelsen fortrinsvis af bønder, selvom legionærene naturligvis som romerske borgere almindeligvis havde juridisk tilknytning til en eller anden bystat, og efter *Ramsay MacMullens* fremstilling i hans uhyre velunderbyggede »Soldier and Civilian in the Later Roman Empire«¹⁴ er det snarere karakteristisk for det tredje aarhundrede, at soldaternes civile funktioner og hele integration i det almindelige samfund voksede, saa de tværtimod at blive en ny klasse, hvis interesser kolliderede med bysamfundenes, snarere selv har været genstand for en bevidst urbaniseringspolitik netop fra de severiske kejseres side. De bestræbelser, som baade Severerne og senere kejsere udfoldede for at gøre det romerske municipalsystem generelt inden for

¹² Sml. J. E. Skydsgaards oversigt ovenfor s. 399 f.

¹³ G. Forni: *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma 1953.

¹⁴ R. MacMullen: *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Harvard Historical Monographs 52, Cambridge Mass. 1963, x + 218 s.

riget med Caracallas berømte og omdiskuterede *Constitutio Antoniniana* fra 212 som den centrale begivenhed, tolkes iøvrigt af Gagé som tegn paa en virkelig stedfunden urbanisering, medens de vel snarere maa ses som et modtræk mod den stagnation i byerne, som arkæologien afslører netop paa dette tidspunkt.¹⁵

Af særlig interesse for nærværende oversigt er det imidlertid, at Gagé ogsaa accepterer Rostovtzeffs og overhovedet den traditionelle modstilling af den ældre og den senere kejsertids samfund, det første skildret som aabent og med en stadig fornyelse af de højeste *ordines*, senat og ridderstand, fra byernes velhavende befolkningslag, medens det senantikke samfund som saa ofte før »opfattes som et stivnet, hierarkisk samfund, hvor enhver var bundet til den plads i livet, hvortil han fødtes«, en opfattelse, der bygger paa de mange bestemmelser i *Codex Theodosianus* fra 438, som tilsigter at binde skatteydere og arbejdskraft til deres for staten livsvigtige funktioner.

Denne traditionelle opfattelse, som den moderne forskning har arvet fra den theodosianske lovsamlings store kommentator *Jacques Godefroy (Gothofredus)* (1587–1652), staar imidlertid ikke længere uanfægtet. Den ovenfor citerede sammenfatning af den herskende forestilling om det senantikke samfund stammer fra det essay, hvori *A. H. M. Jones*, professor ved University of Cambridge, først vendte sig imod den.¹⁶ Hans hovedargument er, at disse lovbestemmelser ikke kan tages som udtryk for en gennemført tilstand, men tværtimod tyder paa, at »den tilvante samfundsstruktur var blevet rystet, og bestemmelsernes stadige gentagelse og de periodiske indrømmelser viser, at regeringen havde meget lidt succes med at imødegaa de bevægelser, den betragtede som farlige«. Jones vil snarere anse den ældre kejsertids samfund for statisk og fremhæver, at de nye medlemmer af rigets højeste stænder, som rekrutteredes fra provinsernes aristokrati, hurtigt assimileredes.¹⁷ Det tredie aarhundredes krise gav derimod baade aarsag til og større mulighed for bevægelse i samfundet; mangelen paa arbejdskraft førte til uro i landbefolkningen og en intern folkevandring med *agri deserti* og uopfyldte

¹⁵ Sml. E. Gabba: *Considerazioni sulla società dell'impero Romano*, *Rivista di filologia e di istruzione classica* 94, ser. 3 (1966), s. 306–16. Gagé finder tegn paa dekadence for byernes vedkommende allerede hos Plinius d.y. (anf. værk, s. 182–85); netop for byernes økonomiske blomstring i første del af det andet aarhundrede vil man imidlertid finde rig dokumentation i den centrale del af Rostovtzeffs *Roman Empire* (2. udg., s. 130–352).

¹⁶ A. H. M. Jones: »The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity«, Arnaldo Momigliano (ed.): *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, s. 17–37; citatet findes s. 34.

¹⁷ Det maa betegnes som den største svaghed ved Gagés »*Les classes sociales dans l'Empire Romain*«, at forfatteren ikke har overvejet, hvad samfundsklasser egentlig er. Naar man betænker, hvor ringe økonomisk og dannelsesmæssig forskel der har været paa de højeste *ordines*, er det meget problematisk overhovedet at tage udvekslingen mellem dem til indtægt for social mobilitet.

skatteforpligtelser som resultat; opbygningen af en mobil elitehær og en omfangsrig centraladministration med en helt ny hofembedsstand som fælles overbygning aabnede uanede muligheder for social opstigning for de mere foretagsomme elementer i samfundets lavere lag, og det vel at mærke ad en bane, som fra det fjerde aarhundrede førte lige ind i senatorstanden og gav de højeste statstjenere sæde i de ærværdige og indflydelsesrige forsamlinger i Rom og Konstantinopel – til forargelse for konservative iagttagere som den lærde Libanios i Antiochia, der i en tale opregner folk, som er avanceret fra kontorister til senatorer, heriblandt flere prætorianerpræfekter og konsuler, hvoraf en var søn af en garderobebetjent i en badeanstalt, en anden af en pølsemaker og en tredje af en arbejder;¹⁸ endelig frembød ogsaa den kristne kirke efter kristendommens etablering som statsunderstøttet religion en »carrière ouverte aux talents«, men i modsætning til de andre nævnte uden automatiske følger for eventuelle efterkommere.

Hele denne paa mange maader revolutionerende opfattelse af det senantikke samfunds karakter og kilderne hertil støttes med nye eksempler af R. MacMullen,¹⁹ og den danner grundlaget for A. H. M. Jones' store og veldokumenterede oversigtsværk »The Later Roman Empire 284–602« fra 1964.²⁰ Denne bog er ikke, fastslaar forfatteren paa første side, nogen historiebog, men en »historisk behandlet oversigt« over rigets samfund, økonomi og administration; den handler mere om hæren end om krige, mere om regeringsformen end om politik og mere om hierarkiet end om dogmatiske stridigheder. Imidlertid har han ikke kunnet gennemføre sin oprindelige intention, men indleder med en historisk oversigt, som fylder ca. 1/3 af fremstillingen; derved fremkommer naturligvis nogle gentagelser, men den 300 aar lange periode, der analyseres, kommer ogsaa til at fremtræde som mere statisk og ensartet, end Jones selv opfatter den, i det mindste for Vestrigets vedkommende.²¹

¹⁸ Libanios, Oratio xlii, 23 f., citeret af Jones, anf. værk s. 28 f., og i samme forf.: *The Decline of the Ancient World* (sml. note 20), s. 53; sml. P. Petit: *Libanios et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-Chr.*, Institut français d'archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique 62, Paris 1955, s. 362 f.

¹⁹ R. MacMullen: »Social Mobility and the Theodosian Code«, *The Journal of Roman Studies* 54, 1964, s. 49–53.

²⁰ A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey I–III*, Oxford 1964, xvi + 1068 s. tekst, 448 s. noter m. v., 7 kort i mappe. – A. H. M. Jones: *The Decline of the Ancient World*, London 1966, viii + 414 s., er en forkortet og paa enkelte punkter suppleret udgave af det store værk, beregnet for et lidt bredere publikum (incl. studenter) og udsendt i Longmans *General History of Europe*, ed. by Denys Hay. Med sin udmærkede indledning om hovedkilderne og faa, men centrale henvisninger er den særdeles anbefalelsesværdig, og prisen er 35 sh. mod 14 guineas for *The Later Roman Empire*.

²¹ Sml. slutningskapitlet »The Decline of the Empire«, s. 1025–68, som gentager synspunkter fra Jones' afhandling »The Decline and Fall of the Roman Empire«, *History* 40, 1955, s. 209–26.

– At det faktisk kan lade sig gøre at indpasse den politiske udvikling i en rent analytisk fremstilling ogsaa for et stort publikum, er nylig bevist af den unge Oxford-historiker *Fergus Millar* i dennes særdeles originale og velskrevne skildring af Romerriget 14–284 e. Kr. i *Fischer Weltgeschichte*,²² hvor der for øvrigt i god overensstemmelse med Jones' opfattelse er lagt vægt paa den tidlige udvikling af mange »typisk senantikke« institutioner (*annona, munera, cursus publicus* m. m.).

Professor Jones' store værk er frugten af mange aars arbejde inden for denne periode, og det vil alle dets øvrige kvaliteter ufortalt sikkert ikke mindst blive staaende som en guldgrube for forskere, der søger oplysninger om institutioner og administrative detaljer. Sin originale karakter skylder det formodentlig bl. a. forfatterens særlige – eller maaske typisk engelske – lærdomsform, som han gør udtrykkelig rede for i forordet: »Jeg forstod paa et tidligt tidspunkt, at hvis jeg paa et saa stort omraade prøvede at læse den moderne litteratur udtømmende og holde mig à jour med forskningen, ville jeg ikke faa tid til at læse kilderne. Derfor opgav jeg det førstnævnte forehavende. Det vil ikke sige, at jeg ikke har læst og haft udbytte af mange moderne bøger og artikler (især dem, hvis forfattere var saa venlige at sende mig særtryk), men jeg er utvivlsomt gaaet glip af meget værdifuldt og har sikkert af uvidenhed gentaget nogle opklarede fejltagelser. Det vil ogsaa forekomme uhøfligt, naar jeg ikke vedgaar afhængighed i de tilfælde, hvor jeg uafhængigt er naaet til samme konklusion, som en anden forsker tidligere har draget. Under disse omstændigheder ville det være uærligt at sammenstille en bibliografi«. ²³ Derefter fortsætter han med at opregne de dele af den samtidige litteratur, han *ikke* har læst – det er væsentlig den rent teologiske – og de 25 ud af 119 romerske provinser, hvor han *ikke* har været og orienteret sig i ruiner og musæer, samt redegør for de særlige metodiske problemer ved anvendelsen af lovsamlingerne som historiske kilder, der er omtalt ovenfor. Hermed er for saa vidt værkets styrke og svagheder givet, men for den, der er almindelig orienteret i kilder og moderne litteratur, er det uhyre tankevækkende og ikke til at komme udenom. – En fortræffelig oversigt over den litteratur, som Jones kunne have draget fordel af at tage hensyn til, kan for øvrigt findes i *Lellia Cracco Rugginis* anmeldelse.²⁴

I Jones' gennemgang af det senantikke samfund er som nævnt adskillige forhold opfattet paa en ganske anden maade, end man er vant til.

²² *Fischer Weltgeschichte* 8, *Das römische Reich und seine Nachbarn*, hrg.v. *Fergus Millar*, Frankfurt a.M. 1966, 346 s.; Millars eget afsnit om Romerriget fylder s. 9–249.

²³ *The Later Roman Empire* I, s. vi. I samme forfatters *Decline of the Ancient World* indledes hvert kapitel med en kort litteraturhenvisning, for fleres vedkommende dog kun til det tilsvarende kapitel i *The Later Roman Empire*.

²⁴ *Rivista storica Italiana* 77, 1965, s. 201–11.

Iøjnefaldende er saaledes den plads, ikke blot administrationens apparat og former og kirkens opbygning, men ogsaa de nye samfundsgrupper, funktionærerne, hofembedsmændene og præsteskkabet, indtager. Ved kejsernes mobile hof, *comitatus*, skabtes et nyt aristokrati af opkomlinge og rene barbarer, som kun i begrænset omfang kunne assimileres med de traditionsbevidste senatorslægter; til gengæld blev de højere poster i administration, hof og hær, som fra den senere del af det fjerde aarhundrede automatisk gav sæde og forrang i senaterne, nu ogsaa eftertragtelssværdige for det gamle aristokratis medlemmer, og det opsving ogsaa for det romerske senats politiske betydning, som er tydeligt allerede i Stilichos tid og fortsætter gennem det femte aarhundrede og under ostrogoternes herredømme,²⁵ har formodentlig en væsentlig baggrund heri.

Men netop den mulighed for social opstigning, som de nye ekspansive institutioner betød, fremkaldte nødvendigvis bevægelse i samfundets mellemste og lavere lag. Naar der f. eks. skulle opbygges et nyt senat i Konstantinopel, maatte pladserne besættes med medlemmer af de østlige byers raadsforsamlinger, med *curiales*. Disse var imidlertid ansvarlige for skatteinddrivningen, for bygge- og anlægsvirksomhed og mange andre offentlige funktioner, og det gav derfor store finanspolitiske problemer, hvis de økonomisk bærende i byerne forsvandt uden for curiernes rækkevidde. Den lange række af love i Codex Theodosianus' 12. bog, som søger at begrænse og regulere flugten fra de curiale forpligtelser, viser tydeligt, at dette var et problem, som vanskeligt lod sig løse til nogens tilfredshed, og det er da ogsaa velbekendt, at de *curiales*, som blev tilbage, var særdeles utilfredse med forholdene; det særlige embede, Valentinian I havde oprettet som *defensor plebis*, oprindelig netop rettet mod curien, blev meget karakteristisk i det femte aarhundrede til en *defensor civitatis*. Jones er dog mindre tilbøjelig til at tage curialernes klager saa højtideligt, som andre forskere har gjort; de tilhørte fortsat den jordejende del af befolkningen og havde efter hans mening mulighed for at lægge skattebyrderne over paa deres fæstebønder; men i henseende til social og juridisk status blev der et stadig tydeligere skel mellem dem og den egentlige overklasse.²⁶

Som for curialerne var det ogsaa for medlemmerne af haandværks- og handelskollegierne deres offentlige funktioner – og mulighederne for at slippe for disse – der begrundede, at staten søgte at binde medlemmerne til deres profession, men dette skete først i det femte aarhundrede og kun

²⁵ Om den særdeles vigtige politiske udvikling i aarene omkring 400 handler Émilienne Demougeot: *De l'unité à la division de l'Empire Romain 395–410*, Paris 1951. De vigtigste undersøgelser af senatets senere politiske rolle er stadig Johs. Sundwalls nedenfor omtalte arbejder (sml. note 59).

²⁶ *The Later Roman Empire II*, s. 737–57.

i Vestriget, hvor byernes økonomiske stilling flere steder var svækket. De bestemmelser, vi kender for skibsredere, bagere og andre collegier, af hvem hovedstædernes levnedsmiddelforsyning afhang, er derimod af mere direkte fiskal karakter, idet forpligtelsen til disse funktioner, for skibsrederne *navicularia functio*, var knyttet til deres ejendom og fulgte med denne ved salg.²⁷

Naar bønderne blev stavnsbundne, var det efter Jones' opfattelse oprindeligt for at sikre betalingen af den vigtigste senromerske skat *annona*, der som bekendt siden Diokletian hvilede paa en 15-aarig opgørelse af skatteenheder og omfattede baade den dyrkede jord og arbejdsstyrken, *jugatio-capitatio* – og de var vel at mærke bundne til stedet i det mindste inden for indiktionsperioden, enten de var fæstere eller selvejere. For fæstebøndernes vedkommende mødtes imidlertid statens og godsejernes interesser i en fast politik, som førte til, at det, da *capitatio* efterhaanden ophævedes i adskillige provinser, blev udtrykkelig fastslaaet, at *coloni* uanset deres frie status fortsat skulle være *servi terrae* og ikke fik frihed til at rejse bort, og i samme periode, fjerde aarhundredes senere del, mistede de retten til at sælge personlig ejendom eller søge godsejeren. De blev saaledes en halvfri stand, hvis stilling nærmede sig de i landbruget beskæftigede slavers, som nu paa deres side ikke længere kunne sælges bort fra den jord, de dyrkede. Men de mange bestemmelser, som tager sigte paa situationer, hvor *coloni* faktisk er rejst og blevet soldater, præster, statsfunktionærer eller fæstere hos en anden herre, viser tydeligt, at forholdene ikke saa let lod sig ordne i et samfund, hvor en latent og stigende mangel paa arbejdskraft gjorde sig gældende, og faktisk skelnes der i det femte og sjette aarhundrede mellem de egentlig halvfrie fæstere, *coloni originales* – eller paa ægte østromersk kontorlatin *adscripticii* – og friere grupper, som stammede fra tilvandrede, eller som selv indgik kortfristede fæstemaal for at bevare deres bevægelsesfrihed; der kendes ogsaa eksempler paa, at *coloni* kunne samle formuer, men som helhed maler Jones nu ikke deres forhold med lysere farver, blot mere nuanceret, end man er vant til.²⁸

Uanset den modsigelse, som Jones' opfattelse og tolkninger vil fremkalde fra opretholdere af et mere traditionelt syn paa det senromerske samfund, og før vi vender os til en drøftelse af forskellige supplerende spørgsmaal, er der to ting, der maa fremhæves. For det første giver ideen om et – ogsaa i forhold til den ældre kejsertids – relativt aabent og fluktuerende samfund en helt ny baggrund for at forstaa den hastige udvikling paa to centrale omraader, det religiøse og det politiske, som kendetegner disse aarhundreder, og det med en rækkevidde, som berettiger os til at drage et af de store skel i Europas historie her. Forbindelsen

²⁷ The Later Roman Empire II, s. 695–705, 827–30, 861–64.

²⁸ Samme værk II, s. 792–812.

mellem den sociale og den religiøse udvikling har Jones selv fremdraget, især i det ovenfor citerede essay;²⁹ spørgsmaalet om de politiske konsekvenser fører over i det andet væsentlige, jeg vil fremhæve ved hans værk, nemlig den relativt optimistiske helhedsvurdering af det romerske riges indre forhold, som for alvor kommer frem i slutningskapitlet »The Decline of the Empire«.³⁰ Her mødes og kritiseres alle sædvanlig anførte indre aarsager til rigsopløsningen i vest, skattetryk, korrupsion, politisk apati osv., med den indvending, at onderne ogsaa var for haanden i øst, indtil blot det forøgede pres fra barbarerne er tilbage som forklaring; Jones naar saaledes ligesom Piganiol tilbage til en katastrofeteori, men i modsætning til ham taler han ikke om noget kulturdrab, kun om den politiske udvikling.³¹

I STEDET FOR at tage Jones' kilder og hans tolkning af dem op til en ny undersøgelse, som jeg ikke paa forhaand antager vil kunne føre til et andet resultat med hensyn til spørgsmaalet om social mobilitet, vil det følgende fremdrage nogle andre aspekter ved det senromerske samfund og dets udvikling, som har beskæftiget nyere forskning, og her tages udgangspunktet paany i Rostovtzeffs tese om en klassekamp mellem bønder/soldater og byfolk med katastrofale følger for bl. a. de økonomiske forhold.

Det var længe en almindelig forestilling, som ogsaa Rostovtzeff accepterede, at det tredie aarhundredes økonomiske krise og pengeforringelse medførte en overgang til naturaløkonomi, og selv de forskere, der i 1920'rne havde erkendt, at det femte og sjette aarhundrede domineredes af pengeøkonomi, Dopsch, Pirenne, Stein og andre, regnede med en overgangsperiode, inden den konstantinske *solidus* havde skabt grundlag for en tilbagevenden hertil. I 1932 paaviste imidlertid *Gunnar Mickwitz* i sin skelsættende »Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.«³² ved omfattende studier i saavel ægyptiske papyri som kirkefædre og anden litteratur, at pengeøkonomiske forhold var aldeles dominerende i det fjerde aarhundredes privatøkonomi, baade for handel, fæstekontrakter og i andre forhold, og ved indtrængende numismatiske analyser paaviste han, at det tredie og fjerde aarhundredes forringelser af mønternes ædelmetalindhold ikke var udtryk for kaos, men for en bevidst kejserlig politik til imødegaaelse

²⁹ Sml. note 16 og nedenfor s. 424.

³⁰ *Later Roman Empire II*, s. 1015-68; sml. kapitlet »Why did the Western Empire fall?«, *Decline of the Ancient World*, s. 362-70.

³¹ Sml. ovenfor s. 410. — Jones' slutning har naturligvis heller ikke den samme maximekarakter: »The internal weaknesses of the empire cannot have been a major factor in its decline«.

³² *Societas scientiarum Fennica, Commentationes humanarum litterarum IV: 2*, Helsingfors 1932, xvi + 232 s.

af den økonomiske krites virkninger. I den offentlige sektor derimod slog naturaløkonomien som bekendt delvis igennem og normaliseredes især ved Diokletians organisering af *annona* som den vigtigste skat, hvilende paa jord og arbejdskraft og paalignet i allehaande for staten nødvendige naturalier. Heri saa Mickwitz paa baggrund af Rostovtzeff en sejr for lønmodtagernes interesse i værdifaste betalingsmidler, medens han tolkede den konvertering til betaling af grundskatten i rede penge, *adaeratio*, som tillodes og reguleredes i en række lovttekster især fra slutningen af det fjerde og begyndelsen af det femte aarhundrede, som et kompromis mellem skatteydernes ønske om at betale i penge og statens behov, idet naturalieudskrivning med skiftende takster stadig laa til grund.

Mickwitz' analyse af den økonomiske struktur har været fundamental for senere forskning og ligger ogsaa umiskendeligt bag baade Piganiols og Jones' omtalte fremstillinger. Derimod blev hans bestemmelse af de klasseinteresser, der laa bag naturaliskatter og *adaeratio*, genstand for en sønderlemmende kritik i *Santo Mazzarinos* skarpsindige og inspirerede bog »Aspetti sociali del quarto secolo«. ³³ Mazzarinos udredning af de økonomiske interesser gaar ud fra bedømmelsen af fænomenet *adaeratio* og det dermed sammenhørende *coemptio*, dvs. tvangsopkøb af fornødenheder til maximalpriser, i den samtidige litteratur, især to tekster: det anonyme *De rebus bellicis*, ³⁴ som indeholder en række tekniske projekter beregnet paa at nedbringe statens udgifter og dermed dens skattebehov, og hvori *coemptio* betegnes som et af de sædvanlige midler til øvrighedens berigelse, og nogle passager i den saakaldte *Historia Augusta*, navnlig et brev, der opstiller betaling i forhaandenværende naturalier, »ita ut nihil *adaeret*«, som idealet. Sidstnævnte sted havde faaet Mickwitz til at antage, at *Historia Augusta* var udgaaet fra kredse, der stod bureaukratiet nær, ³⁵ men dette strider mod hele værkets præg; en af de faa ting, som maa siges at staa ubestridt i diskussionen om den mærkelige samling kejserbiografier fra Hadrian til Carinus, er netop dens aristokratiske, senatsvenlige og antibureaukratiske tendens. ³⁶ Paa denne baggrund og med konstateringen af, at der med den konstantinske guldmønt, som laa til

³³ S. Mazzarino: *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tarda-romana*, Roma 1951, 442 s.

³⁴ Udgivet og kommenteret i E. A. Thompson: *A Roman Reformer and Inventor. Being a new text of the treatise De rebus bellicis with a translation and introduction*, Oxford 1952, xii + 132 s., 8 plancher. – Mazzarino daterer skriftet til Julians tid, anf. værk, s. 72–106.

³⁵ Anf. værk, s. 167 f.

³⁶ Det ville føre for vidt her at redegøre for de komplicerede problemer omkring *Historia Augustas* datering, kildeværdi og hele karakter. Henviisninger til en del af litteraturen herom kan findes i min afhandling »Zur Benutzung von dem *Breviarium* des Eutrop in der *Historia Augusta*«, *Classica et Mediaevalia* 25 (1964), s. 138–50.

grund for *adaeratio*, faktisk var skabt et værdifast pengesystem – det fjerde-femte århundredes priser er snarest faldende udtrykt i guld – kunne Mazzarino fastslaa, at samfundsklassernes interesser i skattebetalingens form maatte være de modsatte af, hvad Mickwitz havde hævdet, og hans minutiøse gennemgang af lovteksterne viser, hvorledes disse afspejler et tovtrækkeri mellem paa den ene side officerers og andre myndigheders ønske om at udnytte *adaeratio* og *coemptio* til spekulation og paa den anden side skatteydernes interesse i stabile forpligtelser uden hensyn til fragtomkostningerne, indtil man endte ved et kompromis: *adaeratio*, men til takster, som svarede til markedspriserne, gennemført i Vestriget i 423, i Østriget senere. Efter Mazzarinos opfattelse var dette for sent til at redde de udsatte vestlige provinser *afflicta paupertas* fra storgodsejernes herredømme, og man kan maaske opfatte udviklingen som resultat af den ovenfor antydede tilnærmelse mellem den gamle og den nye overklasse.

Baade Mickwitz og Mazzarino sætter den sociale udvikling i forbindelse med skattesystemet, idet den første anser colonatets stavnsbinding for et rent statskrav, den anden mener, at de mindre og dermed økonomisk mindre modstandsdygtige landbrug, paa hvem ogsaa forsvarsbyrden hvilede, er blevet mast mellem de to interessegrupper, embedsmænd og storgodsejere, som bevægede sig i guldøkonomiens sfære. Gagé gaar i sin ovenfor omtalte bog endnu en skridt videre og taler om en begyndende feudalisering, manifesteret i de brede lags paakaldelse af lokale stormænds beskyttelse, *patrocinium*, mod statens baade fiskale og militære udbytning. Jones har til gengæld fremhævet flugtmulighederne og de ikke-økonomiske årsager til sociale bevægelser og ambitioner, og det er overhovedet et spørgsmål, om den godssamling og økonomisk-sociale dominans af storgodsejerne, som ganske vist er meget karakteristisk for det fjerde og femte århundrede især i de vestlige rigsdele, uden videre kan betegnes som en begyndende feudalisme. Storgodser og fæstevæsen var ikke nye fænomener, men fundamentale ogsaa i den ældre romerske økonomi med produktion for det almindelige levnedsmiddelmarked. I Italien, hvor dette forhold er studeret særdeles indgaaende i Lellia Rugginis vægtige »Economia e società nell'»Italia Annonaria«³⁷ medførte hverken beskatningen eller den almindelige økonomiske udvikling nogen ændring heri; jordbesidderne var fortsat direkte eller ved mellemmænd dybt engageret i handelen med deres produkter, indtil goterkrigene og lombard invasionen i det sjette århundrede forstyrrede baade statsapparatet, ejendomsforholdene og

³⁷ Lellia Ruggini: *Economia e società nell'»Italia Annonaria«*. *Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo*, Milano 1961, viii + 716 s. Sml. ogsaa hendes afhandling »*Vicende rurali dell'Italia antica dall'età tetrarchica ai Longobardi*«, *Rivista Storica Italiana* 76 (1964), s. 261–86.

markederne, og modsat det billede, som bl. a. arkæologer plejer at give af de senromerske *domini* i Afrika og Gallien som lokale fyrster paa deres befæstede hovedgaarde, fortsatte de i Italien deres traditionelle tilværelse delt mellem bylivets glæder og embedspligter og landlivets otium paa luksusvillaer, medens godserne administreredes af forvaltere og regnskabsførere.³⁸ Med godssamling og en velorganiseret handel og med markeder, der var saa ømfindtlige for forsyningskriser som Rom³⁹ og regeringsbyerne i Norditalien, var der saaledes iflg. Lellia Ruggini baggrund for en økonomisk udvikling af mere kapitalistisk karakter, og denne finder hun allerede i det fjerde aarhundrede. Paa dette og andre punkter er hun i modsætning til *Knud Hannestad*, der i en mindre omfattende undersøgelse af periodens italienske landøkonomi har villet sætte den økonomiske blomstring i gotertiden i forbindelse med den afbrudte forbindelse til Afrika efter vandalernes erobring og blokadepolitik, som henviste Italien til selvforsyning.⁴⁰ At handelen mellem de forskellige dele af Italien har spillet en stor rolle allerede før rigsopløsningen, maa vel staa fast, men det er paa den anden side svagheden ved en intensiv undersøgelse af et enkelt omraades forhold som Lellia Rugginis, at den for at undgaa generalisationer kan tabe helhedsaspekter af syne.

Af central betydning for forstaaelsen af det senromerske samfund er naturligvis ogsaa de demografiske forhold. *A. E. R. Boak* har fremsat den væsentlig teoretisk underbyggede opfattelse, at der fra det tredje aarhundrede satte en almindelig og støt tilbagegang i befolkningstallet ind, og at dette var den egentlige aarsag til baade svigtende produktion og militær, stænderlovgivningen og det vestromerske riges undergang.⁴¹ Selvom der er fremsat mere differentierede opfattelser med hensyn til forskydninger mellem land og by og mellem de forskellige provinser, kan det gælde for en almindeligt accepteret sandhed, at det senromerske samfund prægedes af mangel paa arbejdskraft, men det er derimod et spørgsmaal, om dette som af Boak hævdet skyldtes en autonom befolkningsaftagen eller snarere, som det især er Jones' opfattelse, var en følge af samfundets strukturændring med den voksende efterspørgsel efter

³⁸ Sml. for den ældre romertid J. E. Skydsgaard: *Den romerske villa rustica*, Studier fra sprog- og oldtidsforskning 246, København 1961.

³⁹ Herom foreligger en særlig undersøgelse for det fjerde aarhundrede i H. P. Kohns: *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom*, *Antiquitas* 1. Reihe VI, Bonn 1961, 204 s.

⁴⁰ K. Hannestad: *L'évolution des ressources agricoles de l'Italie du 4ème au 6ème siècle de notre ère*, *Historisk-filosofiske Meddelelser* udg. af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab, 40:1 (1962), 118 s. – Hænger det gunstige billede af gotertidens økonomi ikke ogsaa sammen med, at der herfra findes en saa uforlignelig kildegruppe som Cassiodors *Variae*?

⁴¹ A. E. R. Boak: *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West*, *Ann Arbor Mich.* 1955, vi + 170 s.

arbejdskraft ogsaa i uproduktive erhverv. Efter Jones' velgennemtænkte teori har størstedelen af rigets befolkning levet paa eksistensgrænsen med en meget høj dødelighed og et tilsvarende fødselstal, som tillod hurtig udfyldning af de tab, som krig, epidemi og hungersnød medførte; først det sjette århundredes bølge af epidemier mener han har haft varigere betydning. Det sandsynlige fald i landbefolkningens tal opfatter han derfor ikke som årsag til, men som en følge af den opgivelse af tidligere dyrkede arealer, *agri deserti*, som skattemyndighederne havde at kæmpe imod; her var det nemlig ikke mindst ejerne, der »flygtede«, idet det voksende skattetryk gjorde dyrkning af marginaljordene urentabel.⁴²

Jones' hypotese tillader os at opfatte adskillige ellers vanskeligt forståelige forhold paa en ny maade, f. eks. de beregninger over Roms folketal i fjerde og femte århundrede, som Mazzarino har anstillet, og som synes at vise, at byens indbyggere indtil plyndringerne i 410 og 455 har været lige saa talrige som i kejsertidens begyndelse.⁴³ Men det maa understreges, at der paa det demografiske saavel som paa det økonomiske omraade kun kan være tale om et forsøg paa at fastslaa tendenser. De overleverede tal er saa spredte og inkommensurable, at der vel kan anstilles beregninger over dem, men kun med saa mange hypotetiske faktorer, at resultater i retning af samlede tal siger mest om den paagældende forskers temperament.⁴⁴

DET ER som nævnt et led i Jones' helhedsopfattelse af det senromerske samfund, at vanskeligheden ved at finde passende medlemmer til provinsbyernes curier mere skyldtes standens svindende sociale og juridiske fortrin end nogen egentlig forarmning af byerne. Overhovedet turde det være klart, at socialhistorien har flere sider, og i nyere forskning vendes opmærksomheden da ogsaa i større omfang mod de ikke-økonomiske; eller anderledes udtrykt: de samfundsmæssige aspekter fremhæves i, hvad man engang regnede for særdiscipliner, retshistorie, religionshistorie, idéhistorie osv. Saaledes har den tyske retshistoriker *Franz Wieacker* i sin »Recht und Gesellschaft in der Spätantike«⁴⁵ givet

⁴² Later Roman Empire II, s. 1040-45 m. fl. steder.

⁴³ *Aspetti sociali*, s. 217-69. Mazzarino beregner efter nogle forsyningsbestemmelser antallet af levnedsmiddelmodtagere til ca. 317.000 i 367, 120.000 i 419 og ca. 141.000 i 453. Ved en rigtigere læsning af teksten har V. A. Sirago reduceret tallet for 367 til ca. 244.000, hvilket nøje svarer til mængden i 44 f. Chr., samt understreget, at tallet for 419 er bevidst nedskaaret (V. A. Sirago: *Galla Placidia e la trasformazione politica dell'Occidente*, Louvain 1961, s. 476-83).

⁴⁴ Sml. for Roms vedkommende Hannestads kritiske bemærkninger, anf. værk, s. 59-69. Meget karakteristisk er det sted, hvor han afbryder en i og for sig uangribelig beregning, da en slutsum omkring 5 millioner er ved at tone frem (s. 60 f.).

⁴⁵ Originaludg. i Urban Bücher, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1964, 150 s., pris 4,80 DM.

en fortrinlig, kort, men meget oplysende introduktion til hele det senromerske retssystem og retssamfund, hvori han paa baggrund af en maaske noget for haandfast skildring af den senantikke stat som en autoritær territorialstat, modsat den ældre romertids byforbund, analyserer retsforestillinger og retskilder, proces og domsvæsen, funktionær- og advokatstanden, juridisk undervisning og litteratur for til sidst at redegøre for diplomvæsenets udvikling i denne periode. Baggrunden for retssamfundets omdannelse er den store udbredelse af romersk borgerret fra en privilegeret gruppe, omfattende italienerne, visse provinsbyers indbyggere samt enkeltpersoner i andre byer, til størstedelen af rigets frie befolkning. Denne udvikling, som fuldbyrdedes i 212, medførte nemlig paa den ene side, at samme retssystem og retskultur blev raadende overalt og dermed grundlag for den senere retsudvikling i baade Vest- og Østeuropa; men paa den anden side var den ogsaa aarsag til nye sociale skel. Med det ensartede og centraliserede retsvæsen gled den juridiske magt i stor udstrækning fra byernes over til statens repræsentanter, og dommere, advokater, notarer og andre embedsgrupper blev en professionel stand, omend ikke altid af fagjurister, hvor de før havde været private med offentlige hverv. Samtidig blev de retlige privilegier, som alle romerske borgere tidligere nød f. eks. med hensyn til appel og frihed for tortur, allerede i det tredie aarhundrede indskrænket til at gælde rigets højere stænder, senatorer, riddere, curialer m. fl., der betegnedes *honestiores*, medens de jævne romerske borgere, *humiliores*, udleveredes til den ubønhørlige senantikke »Untertanenstaat«, som Wieacker skildrer med stor aktualiseringsevne. Det er paa denne baggrund, man skal forstaa saadanne fænomener som middelklassens utilfredshed, den voksende korrupsion og patrociniets, der bringer tilsvarende svagheder fra den sene romerske republik i erindring. De blev alle ivrigt bekæmpet af lovgivningsmagten, men med vekslende held, bl. a. fordi de politisk betydningsfulde embeds- og officersgrupper selv havde saa store interesser paa spil her.

Med voksende sociale modsætninger som karakteristiske for senantikken baade i økonomisk og retlig henseende var det i virkeligheden paradoksalt, at Santo Mazzarino til historikerkongressen i 1960 kunne aflevere en rapport om periodens kulturelle »demokratisering«. ⁴⁶ Selvom begrebet anvendes i gaaseøjne uden noget forfatningsretligt indhold, er det klart, at der kun kan være tale om visse tendenser, der gik paa tværs af den mere iøjnefaldende aristokratiske og bureaukratiske udvikling, og hos selve det officielle Rom er det da ogsaa ret vanskeligt vurderbare omraader, Mazzarino kommer ind paa, som f. eks. den officielle

⁴⁶ S. Mazzarino: »La democratizzazione della cultura nel »Basso Impero««, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Rapports II (Antiquité), s. 35-54.

sprogbrug, hvor vulgarismer og devaluerede titler breder sig, eller traditionen om et kvindesemat under Severerne. Særdeles væsentlig er derimod hans analyse af den lokale opposition, hvis baggrund dels var økonomisk, dels forbundet med førromerske traditioner, som netop i den almindelige borgerrets tidsalder viste sig livskraftige; i Syrien, Ægypten, Afrika og Gallien var de gamle folkesprog stadig anvendte, især paa landet, og de mange bondeoprør, som i sidste ende i høj grad lettede germaneres og araberes erobringer, havde ofte en umiskendelig national karakter. Men endelig stod den voksende opposition eller ligegyldighed over for imperiet naturligvis i forbindelse med den religiøse udvikling. Hos den forbudte gudsdyrkelses forsvarere, de kristne forfattere, varierer holdningen mellem en fuldstændig accept af Rom og dets traditioner paa betingelse af tolerance og en apokalyptisk forventning om rigets fald som forudsætning for gudsrigets sejr, og i denne sidste forestilling indgik ogsaa de undertrykte folks frigørelse som et nødvendigt led – Hippolytus Romanus bruger i den forbindelse udtrykket *démokratiai*. I modsætning til staten anvendte kirken bevidst folkesprogene.

Statsmagtens holdning til de kristne trossamfund var ikke mindre ubestemt. Som bekendt var de forbudt som atheistiske, og fra tid til anden var de genstand for forfølgelser, dog mest lokale; kun i tre kortere perioder under Decius (249–50), Valerian (257–60) og Diokletian-Galerius (303–11) gik man systematisk til værks med tvangsofringer, fængsling af præster og konfiskation af bøger og anden ejendom, ellers indtog øvrigheden gennemgaaende en praktisk tolerant holdning, søgte at undgaa konfliktsituationer og lod sig kun af optøjer og direkte provokationer drive til forfølgelser. Selv under den sidste, afgørende styrkeprøve ser det ud til, at det kun er i de østlige provinser, man har iværksat alle de edikter, som kejserne i Nikomedia rettede imod de kristne; i det mindste er der senere i den donatistiske strid i Afrika kun tale om præster, som har afleveret bøger m. v., aldrig som i Østen om saadanne, der nødtvungent eller af frygt har gjort sig skyldige i ofringer, og om kejser Constantius I i Gallien hævder traditionen, at han kun nedrev kirkebygninger, men skaanede personerne.⁴⁷ Efter den nyeste forskning, som bygger paa en kritisk læsning af Euseb og de paalideligste martyrologier, kan forestillingen om kristendommen som en forfulgt undergrundsbevægelse med mange tusinde martyrer ikke længere opretholdes.⁴⁸

Med tolerancepolitikens endelige sejr og kejsernes stedse mere kristenvenlige orientering efter 311 blev ogsaa de proromerske strømninger dominerende i den officielle kirke, medens den mere radikale

⁴⁷ Lactantius, *De mortibus persecutorum* xv, 7.

⁴⁸ H. Grégoire: *Les persécutions dans l'empire romain*, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique 46:1, Bruxelles 1951. – J. Moreau: *La persécution du Christianisme dans l'empire romain*, Paris 1956; tysk udg. Berlin 1961.

apokalyptik bedst trivedes i de skismatiske menigheder, f. eks. blandt donatisterne i Afrika, som med rette fortsat følte sig forfulgt. Men med tolerancen var det romerske rige naturligvis ikke omvendt. Indtil det tredje århundrede var kristendommen øjensynlig navnlig udbredt i de græsktalende områder, stod svagt i landdistrikterne paa to betydningsfulde undtagelser nær: Ægypten og Afrika, og havde endelig ringe fremgang i de kredse, som besad den klassiske dannelse. Allerede før 311 var udviklingen gaaet i skred, men tilbage stod dog en kulturkamp og en strid om herredømmet over massernes sjæle med de andre religioner, som man sammenfattende kalder hedenskabet.

Perspektiverne i dette opgør og i det almindelige religionsskifte, som vel kan kaldes den mest dybtgaaende ændring i det senantikke samfundsstruktur, er mangfoldige og har fængslet dyrkere af flere af historiens særdiscipliner. En samling af handlinger af nogle af vor tids betydeligste forskere paa disse felter er under titlen »The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century«⁴⁹ udgivet af den lærde og initiativrige professor i antik historie ved University of London *Arnaldo Momigliano*, som selv i en indledning søger at opridse religionsskiftets verdenshistoriske betydning og i et senere essay giver en indtrængende analyse af hedensk og kristen historieskrivning – to vidt forskellige genrer, mellem hvilke en aaben polemik vanskeligt kunne komme i stand; Augustin og Orosius fandt det mere paakrævet at diskutere med Varro og Livius end med deres samtidige! Af de øvrige bidrag skal nævnes A. H. M. Jones' tidligere omtalte skitse af religionskampens sociale baggrund,⁵⁰ hvori han kraftigt understreger, at de nye samfundsklasser, som netop opbygges i det fjerde århundrede, i kraft af den fælles afhængighed af kejserne og hoffet blev kirkens naturlige allierede, et synspunkt, der støttes af de to følgende indlæg af egentlige faghistorikere, *Joseph Vogts* om den religiøse orientering hos Konstantins nærmeste familie og *E. A. Thompsons* om de germanske folks omvendelse, som han fastslaaer finder sted i nøje forbindelse med deres indvandring og etablering paa romersk område. Ikke mindre interessante er samlingens fire sidste afhandlinger, som beskæftiger sig med den egentlige kulturkamp. Religionshistorikeren *A. A. Barbs* skildring af de magiske kunsters overlevelen bygger paa den grundopfattelse, at magi ikke er primitiv religion, men snarere et perverteret efterliv af en religion, der har mistet sin aandelige magt. Som saadan blev magien i sine lysere og mørkere udgaver et nærliggende forfølgelsesobjekt for de kristne teologer og herskere – med sørgelige følger for den med magien forbundne

⁴⁹ Oxford-Warburg Studies, Oxford 1963, 222 s., 8 plancher. Afhandlingerne gen giver foredrag om selvvalgte emner under den opgivne fællestitel, holdt paa Warburg Institute 1958-59, men siden udbygget med à jourført noteapparat.

⁵⁰ Sml. ovenfor s. 412 f. m. note 16.

filosofi og medicinske eller astronomiske lærdom; men i takt med religionsstridens aftagen vandt dog baade lærdom og magi indpas i den kristne kultur. Ogsaa den klassiske dannelse og filosofi blev genstand for større agtelse, og dette gav kirken en kærkommen tilgang af kvalificerede teologer, mænd som Hieronymus og Augustin og i den græske rigsdel bl. a. den nyplatoniske filosof Synesios fra Kyrene, hvem *Henri-Irenée Marrou* fra Sorbonne har viet samlingens næste bidrag. Interessant er her især fremhævelsen af Synesios' betænkeligheder ved at lade sig døbe og bispevie: de gjaldt væsentlig muligheden for at forene det klassiske dannelsesideal med kristendommen, en forening som Synesios og hans samtidige maatte forsvare saavel mod munkenes kulturelle askese som mod visse filosofskolers udskejelser i retning af magi og dæmonisme. Nært forbundet med denne afhandling ved emne og opfattelse er den næste, hvor en anden fransk idéhistoriker *Pierre Courcelle* opridser de af nyplatonismen betingede linier i den kristne apologetiske litteratur.

Som slutning paa denne udmærkede bog giver endelig den amerikanske arkæolog *Herbert Bloch* en oversigt over den saakaldte »hedenske renæssance« i den vestlige rigsdel i slutningen af det fjerde aarhundrede. Midtpunkt i denne bevægelse, som i den sidste menneskealder har fængslet mange forskere, var en kreds af mægtige og højt kultiverede italienske senatorslægter, og baggrunden for dens udfoldelse var den toleranceperiode, der indledtes efter Constantius II's besøg i Rom i 357 og varede, indtil Gratian og Theodosius I i 380'erne atter begyndte at fratage de hedenske kulter deres økonomiske og politiske baggrund. Kampen kulminerede med den berømte strid om Victorias alter i Roms *curia* og endte med et regulært oprør, som blev nedkæmpet i 394. Fra denne særprægede periode og den nærmeste eftertid har vi en række litterære værker, breve, mønter, indskrifter og ruiner og billedværker bl. a. i Ostia, som Bloch tolker med stor verve, og disse »renæssanceværker« vidner stærkt om den klassiske traditions livskraft i de samfundslag, der havde været socialt og kulturelt dominerende indtil det fjerde aarhundrede. Med deres opgaaen i det nye senantikke samfund var hedenskabet, der virkelig i denne sene fase blev en religionssyntese med nyplatonismen som overordnet ideologi, dømt til undergang.

Som følge af det ændrede forhold mellem stat og kirke fik den sidstes indre lære- og institutionsmæssige stridigheder politisk betydning, og det gensidige engagement knyttede magthaverne i begge sfærer yderligere sammen. Det spørgsmaal melder sig da naturligt, om de kirkelige modsætninger har haft aspekter, som vedkommer andre sider af samfundsforholdene, og her er det velbekendt, hvilken betydning det fik, at de fleste germanske folk antog den arianske udgave af kristendommen. En særlig interesse er ogsaa knyttet til det donatistiske skisma i Afrika,

fordi der her øjensynlig har været indblandet sociale og nationale modsætninger. Disse sider af bevægelsen betones stærkt i *W. H. C. Frennds* monografi »The Donatist Church«,⁵¹ hvilket har givet anledning til visse principielle indvendinger fra A. H. M. Jones.⁵² Frennds opfattelse af donatismen som »i første række en numidisk og agrar bevægelse«,⁵³ der sammenfatter adskillige ældre forskeres resultater, bygger paa en lokalisering af bevægelsens centrum til den numidiske højslette, hvor der endnu i vore dage har været talt et berbersprog, paa donatismens forbindelse med de saakaldte *circumcelliones*, hvis optræden tolkes som en social revolte mod godsejerne, samt paa dens formodede støtte til flere afrikanske oprørere.⁵⁴ Det kildemæssige grundlag for selve disse antagelser er imidlertid i 1964 gjort til genstand for en kritisk gennemgang i en svensk disputats af filologen *Emin Tengström*,⁵⁵ hvis hovedresultater er følgende: *Circumcelliones* er i første række en fri landarbejderstand, men desuden yderliggaaende donatister, og deres provokerende optræden synes at være knyttet til martyr dyrkelse, ikke til noget revolutionært program; de afrikanske oprør blev ikke specielt støttet af donatisterne; denne kirkes særlige udbredelse paa landet er bortset fra Numidien først bevidnet i en periode (omkr. 400), hvor den allerede havde været forfulgt nogen tid i byerne, medens godsejere og -forvaltere efter Tengströms opfattelse har holdt haanden over deres donatistiske fæstere for ikke at risikere, at de flygtede, og i Numidien, hvor *circumcellionerne* udøvede deres terror, var ogsaa disse genstand for en vis taalsomhed, fordi deres arbejdskraft var uundværlig, vistnok navnlig ved olivenhøsten; først efter 411 lykkedes det statsmagten efter den katolske kirkes ønske at gennemføre grundigere forfølgelser. Tengströms gennemgang af dette særlige problemkompleks betyder med andre ord ogsaa en afstandtagen fra tesen om en klassekamp mellem bønder og godsejere, idet hovedvægten lægges paa deres gensidige afhængighed og fælles modsætningsforhold til statsmagten. Dermed faar de religiøse sider af det afrikanske skisma paany den centrale interesse samtidig med, at dets betydning for det romerske styres fald i denne del af riget stilles i nyt lys.

Desværre falder dette lys ikke over *Hans-Joachim Diesners* samtidig udkomne bog »Der Untergang der römischen Herrschaft in Nord-

⁵¹ W. H. C. Frennd: *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford 1952, xvi + 360 s., 3 kort.

⁵² A. H. M. Jones: »Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?«, *The Journal of Theological Studies*, New series 10:2 (1959), s. 280-98.

⁵³ Anf. værk, s. 50.

⁵⁴ Anf. værk, s. 48-75.

⁵⁵ Emin Tengström: *Donatisten und Katholiken. Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung*, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 18, Göteborg 1964, 202 s.

afrika«,⁵⁶ hvori forfatteren samler resultaterne af sine tidligere studier bl. a. over circumcellionerne, Augustins samfundssyn og andre nordafrikanske emner. Denne bogs mest iøjnefaldende svaghed er vel dens løse opbygning; af de tre hovedkapitler meddeler det første »Begivenhederne«, medens det andet analyserer »Den romerske ordnings svækkelse, krise og indre forfald«, og det tredje gennemgaar »De afrikanske og germanske barbarers stormløb« hver for sig. Men selv gennem den springende og undertiden svævende fremstilling kommer Diesners opfattelse af de bestemmende kræfter i denne lokale undergangshistorie dog tydeligt til udtryk. Han tvivler nemlig ikke om, at vandaler og berbere er blevet opfattet som befriere af den undertrykte, arbejdende landbefolkning, der i det femte århundrede efter hans mening har været yderligere ramt af en almindelig økonomisk tilbagegang med afsætningskrise og arbejdsløshed (!) til følge. De religiøse modsætninger opfattes haandfast som klassekampe og er som saadanne endog indtegnet paa et landkort sammen med berberindfaldene.⁵⁷ Som det vil være fremgaaet af det foregaaende, er flere af disse synspunkter mere end problematiske, og i virkeligheden rækker Diesners opfattelse heller ikke til som forklaring paa velstanden og det fredelige forhold mellem vandalerne og de romerske godsejere efter erobringen, som bl. a. tydeligt fremgaaer af de saakaldte Albertini-tavler.⁵⁸ Antager man derimod med Mazzarino, Jones, Tengström og andre nyere forskere, at det for økonomien mest kritiske i det fjerde-femte århundrede har været selve det romerske styre, saa er det ogsaa forstaaeligt, at den fremmede besættelse trods al religiøs og racemæssig modsætning har haft visse fordele. De arianske vandaler tolererede donatismen og lod sig væsentlig underholde af de godser, som tidligere havde tilhørt kejserne og andre oversøiske ejere, altsaa netop de instanser i den romerske samfundsorden, til hvem de lokale godsejere, forvaltere og fæstebønder stod i et fælles modsætningsforhold; og vandalerkongernes udenrigspolitik, som i høj grad anvendte handelskrig, har ikke været til skade for den afrikanske økonomi.

De aabenlyse indre modsætninger og den hastige erobring giver Afrika noget af en særstilling i folkevandringsstaternes brogede historie. I de vesteuropæiske lande, hvor gotere, burgundere og frankere trængte ind og skabte deres riger, laa forholdene i forskellige henseender anderledes, dels fordi det romerske aristokrati i højere grad var bosat i disse

⁵⁶ H.-J. Diesner: *Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika*, Weimar, Hermann Böhlau Nachf., 1964, xvi + 208 s., pris 22,20 DM.

⁵⁷ Anf. værk, s. 139.

⁵⁸ Sml. Ch. Courtois: *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, s. 310-24; forholdet berøres kun flygtigt af Diesner, anf. værk, s. 191 ff. – Denne vigtige kildegruppe er udgivet i Ch. Courtois m. fl.: *Tablettes Albertini. Actes privés de l'époque vandale (fin du Ve siècle)*, Paris 1952.

omraader og derfor nødvendigvis maatte komme til at præge udviklingen, og dels fordi der forud for de egentlige invasioner var gaaet en aarhundredlang germansk indvandring og infiltration i alle samfundslag. Denne uhyre vigtige side af baade den politiske og den sociale historie har naturligvis tildraget sig opmærksomheden længe; for Italiens vedkommende er den nylig afdøde svensk-finske professor *Johannes Sundwalls* studier over det femte aarhundredes og gotertidens aristokrati stadig grundlæggende,⁵⁹ medens der stadig i høj grad savnes tilsvarende undersøgelser af lombardertiden. Hovedværket om det romerske aristokrati i det senantikke og frankiske Gallien er skrevet af *Karl Friedrich Stroheker*,⁶⁰ som er professor i romersk historie i Tübingen, og af samme forfatter er der nylig udkommet en samling af handlinger om samme problemkompleks under titlen »Germanentum und Spätantike«.⁶¹ Af disse ti enkeltstudier, som er samlet fra forskellige tyske og internationale tidskrifter, handler de to første om frankiske og alamanniske generaler i den romerske hær i det fjerde aarhundrede, medens en tredje analyserer den politiske opløsning af det vestromerske rige mellem 455 og 476. Betydningsfuld er her den udvikling, der kan konstateres i de toneangivende romeres holdning til germanerne, fra nedladende foragt over nervøs racefanatisme til lokalt samarbejde rettet imod centralregeringen. Tre vægtige afhandlinger beskæftiger sig med det spanske visigoterrige, hvor den romerske senator- og storgodsejerstand var solidt forankret og sikrede en større social og kulturel kontinuitet end i noget andet vestromersk land, og hvor kong Leowigild (568–86) med større held end Theoderik i Italien arbejdede for en syntese mellem romerske og gotiske traditioner og institutioner. Endelig gaar Stroheker i to afhandlinger om de østgermanske staters historiske stilling og om grænsen mellem oldtid og middelalder ind paa de verdenshistoriske perspektiver ved folkevandringen og fremhæver, at de til dels kortvarige germanske statsdannelser i Sydeuropa og Nordafrika repræsenterer en enestaaende type med deres dobbelte styreform, retssystem og kirke, hvor de senromerske samfundsformer har kunnet leve ret uantastet videre; først i generationerne efter Justinians død fuldbyrdedes paa forskellig vis i franker-, lombarder- og visigoterrigerne den integration af de nationale elementer, som aabnede vejen for nye institutioners fremvækst og dermed gør det berettiget at tale om vesteuropæisk middelalder.

⁵⁹ Johs. Sundwall: *Weströmische Studien*, 1915, og samme: »Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums«, Öfersikt av Finska Vetenskapssocietetens Förhandlingar 60 B, 1919. Wilh. Ensslin: *Theoderich der Grosse*, München 1947, bygger i stor udstrækning herpaa.

⁶⁰ K. F. Stroheker: *Der senatorische Adel im spätantiken Gallien*, Tübingen 1948.

⁶¹ K. F. Stroheker: *Germanentum und Spätantike*, Die Bibliothek der alten Welt, Reihe Forschung und Deutung, Zürich und Stuttgart, Artemis Verlag, 1965, 336 s., 8 plancher, pris 35 DM.

Paa denne baggrund faar den indre germanske samfundsudvikling før og efter invasionerne en særlig interesse som parallel eller grænsefænomen til den senromerske. Kun for visigoternes vedkommende findes der rimeligt litterært kildegrundlag for en skildring af samfundet i perioden før indvandringen til det romerske rige, nemlig først og fremmest Ulfilas bibeloversættelse og nogle helgenbiografier, og disse er paa fortræffelig maade udnyttet i professor ved University of Nottingham *E. A. Thompsons* lille nye bog om »The Visigoths in the Time of Ulfila«. ⁶² Forfatteren hører til de historikere, som ikke venter megen hjælp fra arkæologien, men desto større opmærksomhed vier han de litterære kilder, og man maa tilstaa, at hans logisk-kritiske ræsonnementer i dette som i de tidligere værker om hunnerne og om germanerne paa Cæsars og Tacitus' tid ⁶³ bidrager til at aflive adskillige fortænkte eller forhastede misforstaaelser. I en kort afhandling, der kan læses som fortsættelse, opridser han visigoternes historie i aarhundredet efter invasionen ⁶⁴ og paaviser den betydning, selve de militære og politiske forhold har haft for det gamle stammesamfunds omdannelse, idet de menige gotiske bønder kun har ønsket jord og fred, medens deres konger og høvdinge straks fra begyndelsen har haft blik for mulighederne for at opnaa fremtrædende positioner inden for rammerne af det bestaaende romerske samfund.

DENNE oversigt begyndte med at fastslaa, at udforskningen af senantikken tog forskellig farve efter, om den var orienteret ud fra den klassiske oldtid, middelalderen eller senantikken selv, og den største og formentlig den bedre del af de nyere monografier og specialstudier, som har været omtalt her, har netop haft hovedinteressen rettet mod periodens særpræg. Et forsøg paa at forene alle tre synsmaader og alle sider af samfunds- og kulturudviklingen i en bred syntese er gjort af professor i Tübingen *Joseph Vogt* i en bog med den karakteristiske titel »Der Niedergang Roms. Metamorphose der antiken Kultur«. ⁶⁵ Af bogens fire hovedafsnit omhandler det første krisen i det tredje aarhundrede i dens forskellige faser og aspekter, medens det andet er viet det fjerde aarhundredes samfund med hovedvægt paa religionsskiftet og det tredje germanernes indtrængen og oprettelse af nye riger; endelig søger det sidste kapitel at gengive »Kulturforvandlingen i kunstens spejl«. Gen-

⁶² E. A. Thompson: *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford University Press 1966, xxiv + 174 s., pris 28 sh.

⁶³ E. A. Thompson: *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948; samme: *The Early Germans*, Oxford 1965.

⁶⁴ E. A. Thompson: »The Visigoths from Fritigern to Euric«, *Historia* 12 (1963), s. 105-26.

⁶⁵ J. Vogt: *Der Niedergang Roms. Metamorphose der antiken Kultur*, Kindlers Kulturgeschichte, Zürich und München 1965, 634 s., 4 farvetavler, 40 sort-hvide plancher, pris 36 DM; engelsk udg. London 1966.

nem hele fremstillingen og i den aldeles fortræffelige litteraturliste, som afslutter den, demonstrerer forfatteren, at han behersker den moderne litteratur om sit vældige emne som maaske ingen anden, og den digre bog, der er tænkt og skrevet for den dannede almenhed, vil formodentlig være tankevækkende for læsere paa ethvert erkendelsestrin. Det kan betegnes som en skævhed mere end som en svaghed, at det østromerske rige tabes af synne allerede fra det fjerde aarhundrede; derved træder en væsentlig side af kontinuiteten i baggrunden, men dette er forudset af forfatteren, som netop har ønsket at sammenfatte den ud fra vesteuropæisk historie orienterede debat om overgangen fra oldtid til middelalder.⁶⁶

Skulle man rette nogen indvending mod det lærde og centrale værk, maatte det snarere blive følgende nok saa alvorlige: I sin omhu for at dække alle de synspunkter, som forskellige forskere har anlagt paa kontroversielle emner, er forfatteren gaaet saa forsigtigt og harmoniserende til værks, at fremstillingen i nogen grad er blevet udvandet for problemer og personlige opfattelser, hvilket heller ikke tiltaler et bredere publikum.⁶⁷ Endelig kan man vel sige, at Vogt med sit stærke blik for de verdenshistoriske perspektiver har skrevet en fortrinlig bog om strukturer, institutioner og typer, der blot handler mindre om mennesker.

⁶⁶ Sml. indledningen, s. 7 ff.

⁶⁷ Det samme gælder iøvrigt Vogts tidligere værk *Konstantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München 1949.